

ՊԵՏՐՈՍ ՄՈՃԱԹԵԱՆՑ

№ 6.

889

ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ

(ձոնապարհադրական հարաբերություններ և յուզեր).

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐՈՊՈՒ,

Տպարան Բ. Գ. Սամոյլանցի

1912

910.4(47.925)

15-87

910.4(47.925) ԴԵՏՐՈՍ ՄՈՃՈՌԵԱՆՑ

Մ-87

այ.

№ 6.

19 NOV 2017

110 NOV 2016

ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ

(ձանապարհորդական սպառնուքիւններ եւ յուշեր).

ԱՆԷՐՍԱՆԴՐԱՊՈԼ

Տպարան Յ. Գ. Սանդեանցի

1912

0 4 JUL 2013

10024

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ.

„Բանաւեր“ „Բազմազէպ“ „Ընկեր“ եւ „Սուրհանդակ“ պարբերական հրատարակութիւններից:

3605-51

ԱՌԵՐԱԿՆԵՐԻ ՍԻՐԱՀԱՐ

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐՈՍԱՆԵԱՆԻՆ

ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՆ ՆԻԷՐ.

3-5-0

ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԻ ՄԷՋ

I.

Այնտեղ թագաւորում է լուսթիւնը, ապանող և ահաւճր լուսթիւնը: Սարսափից ահաբեկւած մի վայր է նա... ուրիշները՝ վշտի և արցունքի հայրենիք են անւանում նրան: Այնտեղ այժմ մարդիկ չեն ապրում. չեն ապրում և անասուններ: Տարաբաղդ վայրը նման է մի գերեզմանատան առանց դիակների: Այո, այնտեղ ժամանակն ինքն է, որ իջել է գերեզման և մարդու սրտի ու մտքի գործերն են միայն, որ բարձրանում են հողակոյտների տակից տխուր ու յուսահատ, միևնույն ժամանակ վեհ ու հսկայ:

Օղբ այնտեղ թանձր է, խիստ թանձր. դարեր առաջ ապրող ու մեռնող մարդու շնչի ծանրութիւնն է, որ այսօր խեղդում է այցելուին: Դարեր առաջ տանջող ու հաւաչող մարդու հոգու բողոքն է, որ այսօր շշնջում է այնտեղ և հասնում մեր ականջին մերթ մեղմ ու յուսակտուր, մերթ լի զայրոյթով և ատելութեամբ:

Տարօրինակ բան է լուսթիւնը: Խօսքն ունի մի միտք, մի արտայայտութիւն, իսկ հազարաւոր են նրա խոհերն ու արթնացրած մտքերը:

Անէ՛ծք դէպի մարդկութիւնը... ահա թէ ամենից առաջ ինչ է արտայայտում այդ սղանիչ լուծիւնը: Այո՛, անէ՛ծք, դառն և յուսահատական անէ՛ծք... Անէ՛ծք դէպի նրանց, որոնք կանգնեցրին քաղաքակրթութեան անիւր, որոնք պատուհասներ դարձան մարդկային առաջադիմութեան գործին և արեան ու արցունքի զանգաճներով ողողեցին այն ճանապարհները, որոնց վերայից անցան իրանք:

Ո՛, յուսահատական յիշողութիւններ, որ դարերի խորքերից մեզ հասնելով, մեր հոգին լցնում էք ծանրը և ահաւոր մտքերով, և ստիպում էք մեզ սարսափել այն անողորմ ճակատագրից, որը վիճակած էր մարդ արարածին...

Գիշեր էր, երբ ես դուրս գալով իմ աղքատ խուղից, կանգնեցի այդ սգաւոր վայրի արիւնոտ հողի վերայ: Գիշեր, լուսնկայ գիշեր: Երկինքը այնտեղ խաղաղ ու ընդարձակ էր ինչպէս համատարած ծովը. բայց լուսնի շողքերը այդ օրը փայլում էին մի մեղմ ու դալուկ լուսով: Ես չեմ յիշում թէ երբ և է տեսած լինէի լուսնին այդքան մեղմադճոտ, այդքան տխուր, ինչպէս ես նրան տեսայ աւերակների հայրենիքում: Ինչի՞ էր նա այդքան տխուր, ես չգիտեմ, միայն նրա լոյսի տակ ես նշմարեցի մի քանի հսկայական շէնքեր, որոնք նման էին գերեզմանից դուրս շարտւած ու այլանդակւած դիակների: Աստուծո՛ իմ, մեր մտքի համար որքան սարսափելի է այն լուսաւորութիւնը, որը լոյս աշխարհ է հանում մարդու մէջին ու խաւար գործերը:

Լոյսը ո՛չ մի անգամ ինձ համար այնքան վրդովեցնող ու այլալոյ չէր եղել, ինչպէս նա եղաւ այսօր: Ես տեսայ այն մութ սուերները, որոնք սև ուրւականների նման տարածւում էին հսկայական բարձրութիւնների կշտին: Հաճելի էր ինձ դիտել այդ մութ պատկերներին. նրանք սև էին ինչպէս դարերի ճակատագիրը. այնտեղից, ինչպէս անհուն ժամանակների խորքերից, ինձ չէր պատկերանում արեան և արցունքի մութ ժանգը... Ուաւա՛ր մի սարսափ ունի, բայց աւելի ահաւոր ու սարսափելի է երբ լուսաւորում ենք նրան և տեսնում ենք դէպքերն ու իրողութիւններն իրանց ամբողջ մերկութեամբ:

Ես մի քանի քայլ առաջ գնացի դէպի այդ հրակայ շէնքերից մէկը. աղօտ շողքերի մէջ իմ առջև պատկերացաւ մի կարմիր պատկեր... Կարծես արիւնով էին ներկել այդ հսկայական շէնքը: «Քրիստոնէի տաճար է նա», շշնջեց իմ մէջ մի անսովոր զգացում: Այո՛, այդքան անշուք, այդպէս վիրաւոր ու մենակ, ոտքից մինչև գլուխ արիւնով ներկւած Քրիստոնեայի տաճարը միայն կարող է լինել:

Ես սխալ չէի... մօտեցայ աւելոր շէնքին. մի ահաւոր շշուկ, մի խոր տնքոց հասաւ իմ ականջին. ես սարսափեցի... Եայն բացած աչքերով ներս դիտեցի այն ճեղքաճեղքներից, որ բացւել էին նրա հսկայական մարմնի վերայ: Այնտեղ, այն լուծիւն և մթութեան մէջ ես տեսայ սարսափելի և ամբողջ այլաճակտութեամբ, տեսայ խաւարը իր բոլոր զարհու-

րանքով: Գրիստոնէի տաճարը ամայի էր, քարուքանդ, աւերակ:

Ո՛ր, ինչի՞ համար այդքան սարսափեցնող, ճնշող և դաժան էր «սիրոյ և գթութեան» քարողների վայրը: Չէ՞ որ այնտեղ երգէի ու փառաբանել է միայն Մեծ Մարգարէն. չէ՞ որ նրա ամայի և քարուքանդ պատերը թրջւել են միայն զղջման արցունքներով և վերջապէս նա է, որ անընդհատ բարձրացրել է մարդ արարածին դէպի կատարելագործութիւն, դէպի արդար հակումները... Եւ սակայն հինաւուրց տաճարը այսօր նման էր իր Հիմնադրին, նրա պէս հալածւած նրա պէս մենակ ու անոք...

Դարևոր յիշողութիւններն ու տանջանքները իմ հոգին լցրին մի խորին ու ահաւոր թախիծով: Ես չուզեցայ այլ ևս կանգնիլ այդ տխուր տեսարանի մօտ: Քայլերս ուղղեցի դէպի մի հսկայ բարձրութիւն, որ կարծես ձգտում էր համրել երկնքի աստղերը: Տարածութիւնը, որի վերայից անցկացայ ես, ծածկւած էր իրար վերայ անհոգ կերպով թափւած քարերից, որոնց արանքներից առատ կերպով աճել ու բարձրացել էին վայրի բոյսերն ու մացառները: Այդ շէնքը մի բարձր աշտարակ էր, որ կանգնած էր մենակ ու անոք: Ժամանակը, ոյժի և գոյութեան այդ անհաշտ թշնամին, իր սոսկալի կնիքն էր դրել հսկայ շինւածքի վերայ: Հպարտ չէր երկնքի աստղերը համրող հսկան. նա նման էր տարիների ծանրութիւնից կռացած ալեորին:

Եւ հինաւուրց շէնքը նոյն ինքն մարդն էր,

նրա պէս մենակ, նրա պէս անընկեր, որ սակայն անընդհատ վեր է բարձրացրել իր զլուխը, ձգտելով հասնել ո՞վ գիտէ, մինչև ո՞ր...

Սակայն նա էլ այդ տարաբաղդ արարածի նման կանգ է առել իր կէս ճանապարհի վերայ, երբ վրայ է հասել ժամանակը իր անողոք պահանջներով:

Գոյութեան անգութ կուռի խսկական պատկերն էր աշտարակը: Ամեն մեծութիւն արհամարող, ամեն ոյժ ծաղրող ահաւոր ոյժն էր, որ կուռ էր յայտարարել հինաւուրց հսկայի դէմ: Յաղթողը, ի հարկէ այդ ահաւոր ոյժն էր — ժամանակը. և սակայն երբ է յաղթւել նա, ի՞նչն է յարատե ֆնացել և ի՞նչը չէ անյայտանալու վաղը: Մարդը, ժամանակի դէմ մարտնչող այդ անոք փոշին ստեղծեց «յաւիտենականութեան գաղափարը» առանց չափելու իր ուժը, իր հասկացողութեան սահմանները... Եւ սակայն վաղ ուշ վրայ է հասնելու մեր վերջին ժամը, երբ մեր խարխուղ հոգին, մեծացած մենակ, անվերջ հալածւած ու տանջւած, կը կանգնի երեւուն մտքերով ինչպէս հինաւուրց աշտարակը, սպասելով թէ երբ կը հնչէ իր վերջին վայրկեանը:

Ունայնութեան այդ ահաւոր կոթողը, իր արթնացրած մտքերով կարծես մի քիչ խաղաղութիւն էր ներշնչել յաւիտենականութիւն երազող իմ հոգուն, երբ իմ ուշադրութիւնը դրաւեց մի անորոշ աղաղակ, մի խորին մրմունջ... Այդ լուռ ու ահաւոր դատարկութեան մէջ, արնաներկ վայրի վերայ լսող անորոշ ձայնը նման էր հեռու տարածութեան վերայից

համնող յուղարկաւորութեան սրտառուէ՝ երգերին։ Ո՛ր, ինչպիսի դարհուրելի մտքեր շրջապատեցին ինձ։ «Ունայնութիւն» աղաղակող կոթողը կարծես դիտմամբ էր բարձրացել այդ մշատուն և սգաւոր աղաղակների միանալով ողբերգի մէջ։ Այստեղ մէկը չէր ուղում բաժանել իր սիրած կեանքից, իր յաւիտեանական երազներից, իր անցած ու գնացած տխուր ու բաղդաւոր ժամերից։ Բայց այնտեղ, մի խոր անդունդի միջից հասնում է յուղարկաւորութեան ողբի ձայնը... յիշեցնելու համար, թէ ահա ձրտեղ է մարդու սրտի ու մտքի վերջնական կետը։ Ո՛ր, այդ տըխուր հառաչանքները միթէ հերիք չէին որ մարդու հոգին մի անդուսպ ատելութեամբ լցւէր զէպի բնութեան անդութ օրէնքը։

Յուղարկաւորութեան երգերի ձայն, բայց ռով էր յուղարկաւորը։ Յուղարկաւորը մեռնող քաղաքակրթութիւնն էր, անցնող դարերի ողին... Մարդկութեան և ժամանակի համար ծանր էր այդ կորուստը, ուստի նա ծանր և հանդիտաւոր էր կատարում այդ յուղարկաւորութիւնը, ճշող, տանջող և զարհուրիչ մեղեդիներով։

Անընդհատ մրմուրջներով հասնում էին ինձ այդ միանալով հառաչանքի ձայները և իմ հոգին ճշում անպատմելի յոյզերով։ Ես մի քանի քայլ առաջ գնացի և վար նայեցի հինաւորաց կերտածքի բացւածքներից։

Մի խոր ու տհաւոր անդունդ բացւեց իմ աչքերի առջև, որի միջից անվերջ ու դառն հառաչով հի-

նաւորաց զեռն էր հոսում աղմկայոյզ ու փրփրալից։ Գետը նման էր մի լայն ու սպիտակ ժապուէնի, որ ոլորապտոյտ քարշ էր տւած այդ սև ու խոր անդունդի յատակում։ Նա աղմկում, ողբում էր մի տխուր հառաչով և վրդովում էր շրջակայքի խորին հանգստութիւնը։ Նա էր, որ երգում էր յուղարկաւորութեան տխուր մեղեդին, և իր միանալով ձայներով բերում էր այնքան խորհրդաւոր յիշատակներ հեռաւոր դարերի խորքերից։ Լուսնի լոյսի տակ սլալդում էին վճիտ ալիքները, որ փրփրալից թրուշում էին իրար վերայից և վաղում առաջ, միշտ առաջ, առանց դիտենալու թէ ուր...

Այդպէս է եղել դարերից ի վեր մարդը. այդպէս էին նրա սրտի թռիչքները... Թռչել զէպի առաջ, անկանգ ու անվերջ, բայց թէ ուր հասնելու համար — ռով դիտէ։

Գիշերային այդ դառարկութեան մէջ, այդ արիւնոտ վայրի մեռելային ու խաղաղ գրկում ես լըսում էի գետի յուսակտուր հառաչանքը, լուսնի ցոլքերի տակ փայլող փրփուրների նւաղումը և նորից հեռանում դարերի խորքը, նորից յիշում արիւնոտ անցեալը։ Ո՛ր, Աստուած իմ, ես ինձ զգում էի երկու անդունդների մէջ. — Անդունդ ժամանակի ձեռքով դոյացած, անդունդ բնութեան անդուսպ ու յանդուգըն հաճոյքից սուսացած։ Նրկուսն էլ ախճւր, երկուսն էլ տհաւոր էին, որ գիշերային այդ զարհուրելի ժամին ճշելով իմ սիրտն ու հոգին, կտրում էին իմ շունչը և արագացնում սրտիս բաբախը։

Սակայն ինձ քաղցր էր հոգու այդ ճնշումը, սրտի այդ արագ ու արտասովոր բարախը: Ես երկամր ժամանակ չէի կարողանում հեռացնել իմ հայկացըը ախոր դետի սպիտակափայլ ալիքներից և չէի ուզում անջատել այդ կախարդական պատկերից:

Իսկ դու որքան քաղցր էիր երգում ու աղմկում ի՞նչ դետ, երբ այս բարձրութեան վերայից ժամանակի կմախքի փոխարեն, քեզ էր գիտում ուրախ գլուխներով արեւցած սիրտը:

Ես հեռացայ այդ ճնշող տեսարանից, ինքս ինձ զգացի լուսնի լոյսի տակ մենակ, մի քարուքանդ տարածութեան վերայ: Բայց իմ ականջից չէր կլտւում դետի նւաղած գոռումը: Ես գլխակոր ու ճընշւած, քայլերս ուղղեցի դէպի իմ բնակութեան վայրը... շրջակայքի տարօրինակ և սարսափեցնող լուծթիւնն ու դատարկութիւնը իմ սիրտը լցրին մի անսովոր զգացմունքով:

Ո՛չ մի ձայն չէր լսւում. ո՛չ մի աղաղակ. կարծես բնութիւնն ինքն էլ այստեղ մարդու հետ գերեզման է իջել: Իսկ ի՞նչ են այն սև ու մթին կէտերը, որ իրարից հեռու բարձրանում են այս սգաւոր տարածութեան վերայ, հաբցրի ինքս ինձ. «անցած փառքի վկաներն են», պատասխանեց ինձ ահաւոր լուծթիւնը: «Այստեղ էր, որ դարեր առաջ խրոխտում էին փառքն ու մեծութիւնը, շարունակեց նա, այստեղ սիրոյ և գթութեան համար սահմանւած վայր էր. այն ոլորապտոյտ կամարներն ազատ էին

ինչպէս երկնքի վերայից սաւառնող արծիւը. այս սգաւոր բարձրութիւնները մի ժամանակ զարդարւած էին ինչպէս երկնքի յաւերժահարսները և օրհնութեան երգը լսւում էր աւելի վեհ ու քաղցր քան հրեշտակների մեղիգին»:

Փառքի և մեծութեան աւերակների վերայից ես անցայ և հառայ իմ աղքատիկ խուղին: Լուսնի լոյսի տակ, աչքս դցած իմ ծանօթ տաճարի վերայ, ես սկսեցի խորհել... խորհել դառն յոյգերով, խորհել յուսահատ ու ախտւոր, մերթ անիծելով ժամանակը, մերթ սուղելով դարերի խորքը և ձգտելով բաց ահել ու կարդալ պատմութեան արիւնոտ էջերը...

II.

Այնտեղ, հեռաւոր լեռներից փչող բարակ քամին, անցնում էր մի արտասովոր շշուկով. նա իր հետ բերում էր մի սարսափ, մի տարօրինակ շշուկ: Զարթող օրը չզարթեցրեց ո՛չ մի կենդանի արարած և ո՛չ մի ձայն չհեւա վրդովելու այն խորհրդաւոր լուծթիւնն ու դատարկութիւնը, որի միջից իր անդուր վայունջով անցնում էր վաղորդեան քամին: Ինձ թւեց, թէ այնտեղ ամեն մի բոյս, ամեն մի մացառ, նոյն իսկ կարմիր ու գորշ քարերն անգամ ձայնակցում էին քամու անդուր երգին և օդը լցնում մի անորոշ ու խուլ վայունջով: Դա մի ճնշող ու կախարդական երգ էր, որ հնչւում էր այնքան յուսահատ, այնքան ախտւոր ու դառն: Ինձ թւեց, թէ աշխարհն

այնտեղ հեկեկում էր: Ես այնտեղ առաջին անգամ լսեցի բնութեան ձայնը. առաջին անգամ լսեցի նրա լացն ու հեկեկանքը: Ո՛ր, միթե միայն մարդը չէ, որ ստեղծւած է այգիքան անոթ ու անպաշտպան, խեղճ ու մենակ. միթե միայն նրա կեանքի ուղին չէ, որ ծածկւած է լացով ու արցունքով...

Շրջակայքի լերկ ու ամայի լեռների գագաթները կանգնած էին յաւիտենական սգաւորների նման, որոնց հոգու վերքերն ամոքելու համար չի կարեկցում անողոք ժամանակի քարացած սիրտը: Նրանք իրանց սև ու մռայլ գագաթներով յիշեցնում էին դառամեալ ծերունու ճակատի կնճիռները, որոնց վերայ կարդացւում են ժամանակի պատմութիւնը և տանջանքներով լի սրտի բոլորքը:

Այն հսկայ լեռների բացւածքից նկատւում էր մի սև տարածութիւն... Նա մռայլ էր ու անծայր ինչպէս յաւիտենականութիւնը... Նրա պէս սև էր, նրա պէս ահաւոր, որտեղից մեղ չի համնում ո՛չ մի սիրելիի ձայն և որի մէջ գլորւածը յաւիտեան կորչում է մեղ համար:

Վայրը դատարկ էր... ո՛չ ոք չգիտէր նրա բնակիչների տեղը: Նա դատարկ էր և անհիւրասէր... Շատ ժամանակ չէր անցել երբ ես այնտեղ, նրանցից մէկում, թողել էի իմ բարեկամ չղջիկներին: Նրանք այժմ չկային. դատարկ էր և նրանց աւերակը. ի՞նչ, միթե նրանց համար էլ անհիւրասէր էր այդ տարաբաղդ վայրը:

Ես կամաց կամաց առաջ գնացի դէպի մի ամա-

յի բարձրութիւն, որ գտնւում էր արիւնսներկ վայրի արեւմտեան ծայրում: Դամին մեղմացրել էր իր վայունքը, մացառները օրօրւում էին դանդաղ և յողնած, ինչպէս մահամերձ ալեւորը, իսկ շրջակայքի բարձրութիւնները կանգնել էին արևի ճառագայթների տակ տխուր ու գլխակոր: Կարծես նրանց համար չէր բարձրացել այդ յաւիտենական լուսատուն և այլ ևս նրանց սառած ու չորացած մարմինն ո՛չ ոք, ո՛չ ոք չպէտք է բերէր կեանք ու ջերմութիւն:

Բարձրութեան վերայ կառուցւած շէնքը մի հըսկայ էր, մի վերաւոր և արնաքամ հսկայ. հսկայական էր նա և նրա լացը: Այն չորս լերկ ու տխրագին պատերը նման էին մի դադաղի. ինձ թւեց թէ ես իջնում եմ մի խոր ու մութ գերեզման, որտեղ հանգչեցրել են իմ սիրելի արարածը: Այո, գերեզման էր նա... գերեզման, ուր թաղւած էին հողի տակ փառքն ու մեծութիւնը: Բայց որքան սգաւոր էր քամու, այդ յաւիտենական յուզարկաւորի անողոք երգը, որը ես լսում էի այդ չորս ամայի պատերի մէջ: Հարթ պատերից կախ բնկած մացառները մի արտասովոր վայուն էին արձակում և տարուբերելով օդի մէջ, մահաւան դալուկն էին յիշեցնում ինձ: Հողիս մի անսովոր ճնշում զգաց և սիրտս կարծես ուզում էր կանգ առնել...

Ո՛ր, Աստուծո՛ւ իմ, շնչացի ես... իմ շշուռջի արձագանքը մի արտասովոր ձայնով հնչեց այդ դատարկութեան մէջ: Ես քարշ գցած իմ գլուխը, յուսահատ ինչպէս այդ ամայի ձեռակերտը, մնացի

կանգնած երկամբ ու երկամբ: Այո, ես էլ այդ ժամին նրա պէս անզօր էի, նրա պէս վերաւոր: Ես լսում էի մի ներքին ձայն, որ գալիս էր մի հեռու տարածութիւնից, ինչպէս սգաւոր քամին: Իմ ներքին ձայնն էլ այդ քամու նման ունէր մի վայրեն, մի դառնագին ու անորոշ աղաղակ: Ես զգում էի իմ մէջ անսովոր զգացմունքների մի կոխ ..

Բայց Աստուած իմ, գոնէ մի ձայն գար վրդովելու այդ սպանիչ լուսթիւնը, գոնէ մի աղմուկ հասնէր ինձ և խլացնէր այդ անդունդներից լուռ սարսափելի աղմուկը: Ինչի՞ աշխտեղ ոչ մի շնչաւոր չըկար: Ինչի՞ չկային անդուր մողէսն ու չար բորենին, որ շատ անգամ են սողացել ու անցել այն ամայի քարերի ձեղքերի մէջ, առանց վախենալու, որ երբ և է մէկը կարող է վրդովել իրանց հանգիստը: Այնտեղ են չտեսայ նաև աւերակների մշտատես այցելուին — անդուր բուին, որի խռպոտ ձայնը այնքան անգամ արձագանք է գտել այդ խորհրդաւոր լուսթեան մէջ:

Ես դուրս եկայ այդ սգաւոր վայրից, արեգակի ճառագայթները փայլում էին մի խաւար ու դժգոյն լոյսով: Քայլերս ակամայից ուղղեցի դէպի սեպածե ժայռերի մէջ բացւած խորխորատը: Մի աներևոյթ զօրութիւն ինձ մղում էր դէպի այդ մութ անդունդը: Ես նորից կանգ առայ հակայական ձորի ափին, որի յատակից փրփրալով անցնում էր դարևոր գետը: Արեգակի ճառագայթների տակ նրա ալիքները այնքան խորհրդաւոր և տանջող չէին, ինչպէս լուսնի ցոլքերի տակ: Մացառների և թափւած քարերի

միջից քայլերս ուղղեցի դէպի ներքև... Շատ չանցած, ես փրփրալող գետի ափին կանգնած դիտում էի շուրջս: Գետի յաւիտենական աղմուկը խլացնում էր իմ վրդովւած հոգու բողբոջը. ես երկամբ ու երկամբ չէի ուզում հեռանալ և կանգնած լսում էի ահաւոր ալիքների ներդաշնակ բայց յանդուգն ու սգաւոր երգը:

Ինչէ՞ր ասես, որ չգարթեցրեց իմ սրտի մէջ այդ ալևոր գետի խորհրդաւոր համերգը: Ո՛հ, Աստուած իմ, ինչի՞ այսքան սարսօրինակ է աղմկում այս գետը: Ինչ վայրեն է, ինչ սարսափ է որ տիրում է այս օդի մէջ: Ինչի՞ քարածայռի ափերին այնքան սգաւոր և տխուր են կանգնած այն քարուքանդ շէնքերը: Նրանց համար չի լալիս արդեօք հինաւորցողներգուն: Նրանց աւանդ թողած անէծքը չէ՞ արդեօք, որ նա կարդում է անկանդ, անընդհատ:

Յիշողութիւններն ինչքան էլ անջատէին ինձ մտքերից, բայց ձայնը նորից գալիս, նորից խզում էր իմ մտքի թելը և նորից սեղմում էր իմ սիրտը: Քիչ հեռու ես տեսայ մի ալիք, որ շարունակ պտոյտ էր տալիս մի ցցւած ժայռի շուրջ և «ո՛հ ու վա՛յ» էր աղաղակում. մի քիչ այն կողմ, մի քանիսը իրար վերայից թաւալելով «շո՛ւտ, շո՛ւտ» էին կոչում... ուրիշները հառաչում էին վիրաւորի նման, մնացածները տնքում էին անյոյս ընկածի պէս. իսկ նրանց բոլորի ձայնները միասին խառնւած առաջացնում էր մի ահաւոր վայրեն, մի մրմունջ ու շաչիւն, մի աղաղակ ու կոծ...

Գիտի ընթացքի հետ ես մի քանի քայլ առաջ
դնացի, այնտեղ սև ու մամուռու ժայռի կրծքին ես
կպած տեսայ մի փոքրիկ ձեռակերտ: Ամայի էր
նա, կիսաքանդ ու անշուք: Քարաժայռին յենւած
աւերակը նման էր մօր կրծքից պինդ կպած այն
երեսային, որին աշխատում է խել անողորմ դահի-
ճը: Նա կարծես կուգէր ապրել, դեռ ես երկմոր ապ-
րել... Բայց ժամանակը, այդ մաշող ու ոչնչացնող
ոյժը գրել էր նրա վերայ իր անողոք կնիքը և ընկ-
ճել էր նրան տարիների բեռան տակ:

Այո, կար ժամանակ, երբ նա մատաղ ու թարմ
էր իրեն աւանդ թողած գաղափարի նման. իսկ այժմ
նոյնքան հին է ու անգոր ինչպէս այդ գաղափարը:
Նրա գլխից էլ եկան ու անցան տանջանքներ, սուր
ու հուր, աւեր ու կրակ... Այդ փոքրիկ աւերակը,
այսօր մարդկութեան բարերարի աւանդած հզոր գա-
ղափարի փոքրիկ արտացոլումն է., Ո՛ր, ժամանակի
անգո՛ւթ խաղ. էլ ինչի՞ համար էին այն կրակն ու
աւերը, կախաղանների սիւները ներկող այն կարմիր
արիւնը, այն հաւառ ու զարհուրելի հայեացքները,
որ գցւում էին մարդկանց վերայ անգո՛ւթ դահճի
կացնի տակից: Դահճի դո՛հ էր նաև ինքը, նախ-
կին քրիստոնեայի այդ ամայի վայրը: Այնտեղ դեռ
ևս կանգուն է դո՛հի սեղանը, բայց չկայ վառող մո-
մը, անյայտացել է պաշտամունքի սպասաւորը: Եւ
աւերակը նման էր մի մարդու, որի բարի յիշատակը
իր մահանից յետոյ, դեռ ես շարունակում է մաքա-
ռել դարերի հետ:

Գերեզմանը ինձ համար այնքան սարսափելի
երբէք չէ եղել, ինչքան այդ կիսաւեր վայրը... Ինձ
թւեց, թէ այս աւերակը մի դիակ էր, որ իր սպի-
տակ պատանքի միջից յանկարծ մեկնում է իր ձեռ-
քերը և լայն բացած աչքերով ծաղրում է կեանքը:
Իսկ այն մամուռուց չորս պատերի մէջ աւելի խուլ
և անաւոր էր հնչում սգաւոր գետը... Ինչքան դա-
րեր այդ տարօրինակ հնչիւնը շարունակ հանգիստ ու
մոռացում է պարզեւել մարդկային սրտին: Բայց, ին-
չի՞, Աստուած իմ, ի՛նձ, միայն ինձ էր վիճակւած
քարանայ, ճնշւել և խեղդւել այդ ձայներով և նը-
րանց ներդաշնակ ողբերգի մէջ զգալ գերեզմանի
խոնաւութիւնը...

Շուտով ես դուրս եկայ մենակեացի սգաւոր
խուղից, երկար չկարողացայ շնչել այն թանձր օդը,
որ լցւած է սգաւորի հեկեկանքով և որի մէջ դեռ ես
զգացւում էր արեան և արցունքի խեղդող գոլոր-
շին...

Խոր ձորի յատակով քայլերս ուղղեցի դէպի ա-
ռաջ... իմ աչքերի առջև պատկերացաւ մի նոր ու
անօրինակ տեսարան: Այլևոր գետը այնտեղ կանգ-
նած էր սգաւորի նման, ալիքները չէին խփում ափի
ժայռերին և գետը իր աչքերը յառած գիտում էր
շրջակայքի աւերակներին լուռ ու հանգաւոր:

Ինչի՞ էր կանգնել սգաւոր գետը. նա թրտեղ էր
թագցնում այն ալիքների որոտն ու աղմուկը, որ
քիչ վերև սարսափ էր պատճառում նայողին:

Ո՛ր, Աստուած իմ, ի՛նչ ճնշող ու յուսահատ մըտ-

քեր արթնացրեց իմ մէջ այդ սգաւոր գետը... նա կանգ առած ժամանակի իսկական պատկերը չէ՞ր արդեօք... Այստեղ, այս սգաւոր հողի վերայ, այս լուռ ու ամայի երկնքի տակ կանգ է առել ամեն բան: Կանգ է առել ժամանակը, կանգնած է և քաղաքակրթութեան անիւը:

Այդ գերեզմանական լուռութեան մէջ ես չկարողացայ երկար կանգնել. թողի հինաւորեց գետը, թողի անդունդը իր ոլորապտոյտ գնացքներով և բարձրացայ քարաժայռի վերայ:

«Բարեմա մնա», ով գետ», ասացի ես և առաջ գնացի դէպի իմ խուղը:

Այդ օրը ես առաջին անգամ տեսայ թէ ցերեկւայ արեգակը ի՞նչ է շնորհում մեռած դիակին... Այո, նա նպաստում է նրա քայքայման, նրա ժամ առաջ ոչնչացման: Այդպէս էր ասում ինձ այն այրող շողը, որ տաքացնում էր մեռած վայրը...

Օդի մէջ ես տեսնում էի մի թանձր փողի, որը թափանցիկ վարագոյրի նման իր յետն էր սքողում մեռած վայրի կործանւած շէնքերը: Յիր ու ցան թափւած քարերը տաքացել էին արևի շողքերի տակ և արձակում էին մի այրող տապ: Ո՛ր, որքան խեղդող և ճնշող էր այդ տօթը... որքան սարսափ, որքան մեծ հանրեկում կար այդ կանգ առած օդի մէջ: Բայց քանի՜ քանի՜ դարեր այդպէս եկել ու անցել է այն լոյսի աղբիւրը, այն կիսնքի և ջերմութեան պարգևիչը և միայն սարսափ ու ահ է տարածել այդ սգաւոր հողի վերայ: Ինչ, միթէ այդ սգաւոր վայ-

րը նրա խորթ զաւակն էր... կամ ով անիծեց նրան... մի աներևոյթ զօրութիւն, որ ուրախանում ու հրճւում է մարդկային ցեղին հասած տանջանքներով:

Ո՞վ գիտէ...

Սակայն այդ ահն ու սարսափը, այդ ճնշումն ու յուսահատութիւնը անզօր էին հանդիսանում հեռացնել ինձ այդ ահաբեկ վայրերից: Մի աներևոյթ զօրութիւն կապել, կաշկանդել էր ինձ: Ես չէի ուզում հեռանալ այդ արեան և արցունքի դանդաժներից: Ես ուզում էի փարւել այն գորշ կարմրագոյն քարերին և զգւել ու թրջել նրանց իմ արցունքներով, որոնք այնքան առատ ու ստեպ յայտնւում էին իմ դալուկ աչքերի մէջ: Եւ սակայն քանի՜ քանիսները այդպէս թրջել են իրանց արցունքներով այդ սգաւոր վայրի քարն ու հողը: Քանի՜ քանիսների հառաչանքի ողբն ու կոծը մի տխուր արձագանք է տւել ու նորից հանդէս էր առնւում վայրերի խորխորատների մէջ...

Ո՛ր, ես այդ բոլորն անզօր էի, ընկճւած, խեղճ: Իմ հառաչանքը մարում էր շրթունքներիս մէջ և իմ ներքին կրակը հանգցնելու համար ես ոչ մի հնար չէի գտնում: Մերթ ընդ մերթ մի խորին անքոց դուրս թռչելով իմ սրտի խորքից, մի խուլ ու դառն արձագանք էր գտնում լացող երկրի աւերակների մէջ:

Դարերու յիշատակները մէկ մէկից յետոյ գալիս ու անցնում էին իմ յիշողութեան միջից, և աւերաց-

նում այն ան ու սարսափը, որ այդ բոլորին համակել ու կաշկանդել էին ինձ:

Իմ հոգու ճնշումն ու անարեկումը աւելի սաստկացաւ, սիրտս կարծես ուղւում էր դուրս թռչել կրծքիցս, երբ ես կանգ առայ մի հսկայ շինւածքի վայր թափւած բեկորների մօտ: Մարդկային ճարտարապետութիւնը իրար ամուր էր սեղմել քարերի բեկորները և վայր թափւած հսկան նման էր մի վիրաւորի, որ ստացած վէրքերի տանջանքներից չանդռում է խռպան գետինը: Այն բեկորներն արծակում էին մի յուսահատ անքոց, մի դառն ու անողոք հառաչանք: Նրանց ձեղքերից երեւցող լոյսերը նման էին մահամերձ մարդու աղետարշ հայեացքներին, որ ընկնելով անցորդի վերայ, դուրս են աղբսում նրանից: Ո՛, խեղճ հսկայ, շուտով՝ կը հնչէ և քո վերջին ժամը, իսկ քո քայքայւած դիակի սրբազան փոշին ժամանակն ու աշխարհը թող տանին ու հասցնեն նրանց, որոնց համար թանգ էիր դու կենդանի ժամանակ և որոնց համար դառն էր քո կորուստը...

Ես չկարողացայ երկար ողբալ կործանւած հրակայի վերայ: Վիշտն էլ իր սահմանն ու քանակն ունի. ամեն մի զգացմունք իր որոշ տարածութիւնն ունի մարդկային հոգու լայնածաւալ շինւածքի մէջ: Եւ կան բոլորներ, երբ վիշտը կը դադարի վիշտ լինելուց, երբ հոգու ամբողջ տարածութիւնը անգոր կը լինի տեղաւորացնել անաւոր տանջանքը, և թմրած ու անգոր մարդկային միտքը մի լուռ հանդիսատես

կըմնայ այնտեղ, չկարողանալով արտայայտել ցաւի ծանրութիւնը, վշտի կսկիծը... Այդպէս էի ես ինքս:

Լուռ ու գլխակոր ես դիտում էի այն թանձր փոշին, որ բարձրանում էր իմ կառքի անիւների տակից՝ և անտեսանելի դարձնում ինձ շրջակայքը: Ես ոչինչ չէի տեսնում, միայն ինքնամոռացութեան մէջ մերթ ընդ մերթ իմ ականջին էր հասնում չորս երիւարների ոտքերի տոփիւնը, որ թռչելով տանում ու անջատում էին ինձ այն սգաւոր վայրերից... Ես այն ժամանակ, թաց աչքերով մի անգամ էլ բարձրացայ իմ կառքի վերայ, յետ նայեցի դէպի աւերակների հայրենիքը և խոր հառաչանքով արտասանեցի՝ «Մնաս բարեաւ, իմ խեղճ ու սգաւոր Անի»:

„Բանասէր“ № 1—2/1904 p.

“ԱՅՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ”

Ո՛վ լուսկեաց լուսին և երկնային պսպղուն աստղեր, դուք որ ձեր յաւիտենական հայեացքներով դիտում էք աշխարհը, լուսաւորում էք մութ խորխորատներ, խաղ էք անում խոր ծովերի շաչող ալիքների հետ և կեանք ու ոգի էք ներշնչում լքած սրգաւորին, ասացէք, միթէ կապոյտ երկնքի տակ կայ մի աւելի սգաւոր վայր, քան այս մահաւան հովիտը, որի վերայ ընկած հառաչում են երկու հայկական կիսակործան տաճարներ լուռ ու սգաւոր, մենակ ու տխուր...

Դ՛ուք, ով վերջալոյսի ոսկեզօծ ամպեր, դուք որ այնքան վեհ էք ու թովիչ, դուք որ հրդեհում էք ահեղ ովկիանոսի ալիքները և խաղ էք անում լեռնային հպարտ գագաթների հետ, դուք որ կտրում ու անցնում էք հեռժամ, հեռժամ տարածութիւններ, արդեօք ձեր ոսկեզօծ ճառագայթները լուսաւորել են երբ և է՛ մի աւելի խեղճ ու սգաւոր վայր, քան այս լուսկեաց հովիտը...

Եւ դ՛ուք, երեկոյան խորհրդաւոր քամիներ, դուք որ արտասուում էք բաց երկնքի տակ ընկած դիակի վերայ, դուք որ մահաւան յաւիտենական ողբն էք երգում անձայն աւերակների լուռ պատերի մէջ,

և սիրում էք հանգստանալ ու նւազել լեռնային խորունկ քարանձաւներում, արդեօք տեսել էք մի աւելի ցաւաւար ու սգաւոր վայր, քան այս ահաբեկ հովիտը իր աւերակների կոյտերով...

Իսկ գեղադէմ լուսինն ու փայլփլող աստղերը, վերջալոյսի շողերով հրդեհւած ամպերն ու հանգարտ քամիները՝ եկան ու անցան մէկիկ մէկիկ ու անդօր հանդիսացան ամոքելու լամ վշտացած սիրտը, որը չէր կարող ազատ շունչ քաշել այնտեղ, այն աւերակների լուռ պատերի մէջ, ուր օդը ծանրացել էր մամոռոտ քարերի արձակած հառաչանքներից և ուր զգացւում էր գերեզմանի խոնաւութիւնը:

Այո՛, գերեզման էր այն սգաւոր հովիտը, որի մէջ թաղւած էին յօշոտւած մարմիններով այն կիսակործան աւերակները: Քրիստոնէական տաճարներ են նրանք, ուր երբեմն հնչել է ապաշխարութեան հեկեկանքը և աղաչանքի մոմոքը, սակայն այսօր կորցրած փառք ու վայելչութիւն՝ նրանք ընկած են գետնի վերայ և հառաչում ու հեկեկում են հազար ու մի վէրքերի ցաւերով:

Ամառային արեւի այրող ճառագայթների տակ հեռւմ էին այդ լուռ աւերակները քարշ դցած իրանց սգաւոր զլուխները, իսկ նրանց կիսակործան շէնքերի մէջ կենդանիներն էին սպաստան գտել՝ ցերեկւայ այրող տապից պաշտպանելու համար. Սակայն ինչի՞ էր այդպէս ճնշում ու տանջում ինձ այդ սգաւոր հովիտը՝ իր երկու աւերակների քարաբլուրներով: Չէ՞ որ այդ հինաւուրց աւերակները շատ բա-

ներ ունէին ինձ ասելու՝ անցեալ փառքի... օրերից, երբ երկնքից ուրախ էր անցնում գեղադէմ լուսինը և այսօրւայ նման երեկոյեան քամին չէր գալիս ու աղմկում իր սգաւոր պատերի մէջ և չէր մորմոքում ինչպէս մահամերձ մարդու վերջին շնչառութիւն... Եւ սակայն այնտեղ, այն ամայի վայրում, ամեն մի չորացած բոյս ու մացառ, ամեն մի քարի կտոր խօսում էր ու լալիս, ողբում ու հեկեկում, և ես ի դուր յուսացի լսել այնտեղ ուրախացնող մի լուր, յուսադրող մի ձայն:

Եւ դու այդքան անգութ ես եղել, ի՞նչու և ճակատագիր, որ անցած ու գնացած տաճնեակ դարերի խորքերից ոչ մի ուրախացնող բան չունիս մեզ ասելու, և նահատակ ժողովրդի սգաւոր արձանների այցելուն՝ այսօր լոկ պիտի անիծէ ու անիծէ քեզ...

* *

Այնտեղ, աւերակների հիւսիսային կողմից յաւիտենական հառաչանքներով գետն էր հոսում ու վրդովում շրջապատի խորհրդաւոր լուսթիւնը: Նրա նւաղած գոռումը իմ սիրտը լցրեց մի անսովոր ըզրացմունքով, և իմ սիրտը գրե՛ծ էր գնում մի գերմարդկային ճիգ, որ օգ գտնի և չխեղդւի: Կուրծքս սեղմւում էր հեռզհետէ, և ես կամենալով գէթ մի բոպէ հեռացնել իմ աչքի առջևից այդ սգաւոր պատկերը՝ քայլերս ուղղեցի դէպի հառաչող գետը, որ պտոյտ տալով անյայտանում էր բարձրաբերձ կիր-

ձերի խորքերում: Մահւան մի անսովոր սուգ ու ողբ էր արձակում հառաչող գետը: Նրա ալիքների աղմուկը կատաղի չէր, ինչպէս առիւծի մոնչոցը, և հաւոր ու սարսեցնող չէր՝ վազրի ոռնոցի նման, այլ նա նւաղած էր ու յուսահատ, ինչպէս մի արնաքամ որս, որ հառաչում է՝ իրան պատառ-պատառ անողի անողորմ ձանկերի մէջ:

Ես կանգ առայ գետի ափին և լսեցի նրա թախծազին հեկեկանքը, որը նման էր մի վշտացած մօր մորմոքների, երբ նա իր սիրասուն զաւակի արնոտ դիակի մօտ նստած, ողբում է նրա կորուստը: Եւ գետը թաւազլոր կտրում ու անցնում էր իր յաւիտենական ուղին, և գնալով կորչում էր անյայտ տարածութիւնների մէջ իր մշտական նւաղումներով: Իսկ այդ տանջանքի բոպէին ես լսում էի նաև իմ սրտի աղմուկը, որ իր միալար բաբախներով կըտրում ու անցնում էր մարդկային կեանքի արիւնոտ ճանապարհը: Երկունս էլ պանդուխտներ էին, երկունս էլ օտարներ, — այս արնանեղ աշխարհի ժամանակաւոր հիւրերը: Եւ սակայն ինչի՞ իմ սրտի ու հոգու և այս շրջապատի մէջ՝ դրւած էր մի անքննելի կապ, ինչի՞ ես ինձ զղացի այդ վշտաւոր բնութեան մի անբաժան մասնիկը, և ինչի՞ իմ հոգին անդրադարձնում էր անցած ու գալիք տանջանքների հառաչն ու սարսափը:

Ո՛ր, դարերի ցաւեր ու հառաչանքներ, ես ձեր հնրազատ գաւակն եմ և ձեր անբաժան մասնիկը, ի՞նչ մշտահառաչ գետ և արեան հովիտ...

Գետի նւաղած գոռումը քանի գնում այնքան աւելի էր սաստկանում և միախառնելով իմ սրտի արտասովոր բարախի հետ՝ առաջ էր բերում մի յուսահատ ժխոր, մի տարօրինակ վայում ու կոծ:

Մի խոր հառաչանքով իմ մնաս բարեն ասացի հայրենի գետին, և գլխակոր ու տխուր իմ քայլերն ուղղեցի դէպի սգաւոր աւերակները, որոնք մի անսովոր թափով ինձ քաշում էին դէպի իրանց ցաւագար գիրկը, ինչպէս մի վշտոտ մայր, որ իր գերագոյն տանջանքի ժամերին անգամ չի մոռանում իր սիրասուն դաւակին:

Նայում եմ չորս կողմս, աւանջ եմ դնում անվերջ, սակայն չկայ ու չեմ լսում ո՛չ մի ձայն, ո՛չ մի աղաղակ, բացի հառաչող գետի յուսահատ կոծը: Նայում եմ շուրջս թափւած հայրենի տաճարների քարուքանդ բեկորներին և նորից սուղւում դարերի խորքը, նորից յիշում անվերջ տանջանքների արիւնոտ շղթան:

Կան աւերակներ, որոնք իրանց քարուքանդ զրութեան մէջ անգամ վե՛հ են, ահեղ ու հսկայ. տեսել եմ այնպիսիները, որոնք աւելի խորհրդաւոր են ու խոհուն՝ քան իրանց կանգուն ժամանակ: Սակայն նա, որի մօտ այսօր հառաչում ու կոծում է իմ սիրտը, նա արթնացնում է իմ սրտի մէջ միայն ու միայն խեղճութիւն, լաց, անտէրութիւն: Ո՛ր, խեղճ տաճարներ, գուցէ այդ է պատճառը, որ երկնքից թռչուններն անգամ չեն գալիս հանգիստ գտնելու

ձեր կիսաւեր կամարների յտակ և իրանց երգերով վրդովելու ձեր մեռելային լութիւնը:

Մի ինչ որ ցաւալի և տխուր բան էին ասում ինձ այդ լուռ աւերակները, որ տխրահառաչ հեկեկանքների նման գալիս համնում էր իմ աւանջին, իսկ այդ ձայների ազդեցութեան տակ՝ իմ հոգին զգում էր մի ճնշում, մի սարսափ և ես քարշ գցած իմ գլուխը երկամր ու երկամր լսում էի այդ տարօրինակ մրմունջն ու հեկեկանքը:

Այդ վիրաւոր ու ջախջախւած հսկաներն յանկարծ ինձ պատկերանում էին՝ կանգուն ու խրոխտ. ես տեսնում էի վխտացող մի անաւոր ամբոխ, հանդիսաւոր գնացքների մի հսկայական շփնդ, և այդ այն ժամանակն էր, երբ մահւան հովիտը դեռ ես կենդանի էր, արեան լճեր չկային այդ աւերակների շուրջը, իսկ աղմկող գետը անյոյս վիրաւորի նման չէր արձակում մի անվերջ հառաչ:

Սակայն չէր անցնում մի քանի րոպէ, երբ ես այդ խոր դատարկութեան միջից, որպէս մի անաւոր անդունդի խորքից՝ լսում էի տխրահառաչ, ծանր ու երկամր մեղեդիներ, որոնք միայն «ախ» ու «վա՛յ» էին արձակում: Տարօրինակ հառաչանքներ, որ մի անսովոր սարսուռով լցրիք իմ հոգին:

— «Այդպէս է լացել ու հառաչել անցած սերունդը, այդպէս է անյոյս հեկեկացել նա այս սև պատերի մէջ»: Դա սև լուծթիւնն էր, որ խօսեց խուարի միջից՝ ինձ ուղղելով իր դաժան հայեացքը:

— «Սակայն ինչի՞ էր նա հառաչում ու լալիս,

երբ կարող էր խրոխտ լինել ու յանդուգն», ասացի
 ես, «երբ կարող էր մեռնել առանց արտասուելու և
 ընկնել հպարտ քրքիջներով»:

— «Այս սև պատերի մէջ փառաբանել է միայն
 հեղութիւնը, ներումն ու սէրը»...

— «Ո՛ր, հերիք է, պատասխանեցի ես»...

Եւ երբ էր այդպէս. այն ժամանակ՝ երբ մարդ
 դադանի գերագոյն հաճոյքը իր նմանին յօշոտելու,
 պատառ պատառ անելու մէջ էր կայանում...
 Անաճառ ու ստոր արարածներ, որ ամօթ ու արատ
 հանդիսացաք դարերի և մարդկութեան ճակատին:
 Լպիրը և անդամթ հոգիներ, որ ձեզ միշտ խորթ ու
 անհասկանալի մնաց պիտոյ և եղբայրութեան ստա-
 ւածային քարոզը...

* *

Այնպեղ, աւերակների արեւմտեան կողմում,
 մոխրագոյն բլրակի վերայ գտնւում էր հայկական
 դիւղը — ծերունի Խօշափանքը: Տարօրինակ պատ-
 կեր... Իրար վերայ թափւած խուղերն աւելի անշուք
 ու խղճուկ էին, քան կենդանիների որջերը: Մարդիկ
 փախ ու դանդաղ տնց էին կենում նեղ ու անշուք
 անցքերից, և իրանց անհետաքրքիր հայեացքները
 վայրկենապէս դարձնում էին գէպի օտար այցելուն:
 Երկու հազար տարուց աւելի է, որ այդ մարդկանց
 նախահայրերը բնակութիւն են հաստատել այդ
 բարձրավանդակի վերայ, հառաչող գետի ափին, և

սակայն այսքան երկար ժամանակ նրանց քաղաքա-
 կրթական կեանքի անիւր երբեք չէ շարժուել դէպի
 առաջ: Ինչի՞. նա, այդ ժողովուրդն էր առաջադիմե-
 լու անընդունակ, թէ մի այլ անգութ ձեռք է խո-
 չընդոտ հանդիսացել նրա աստիճանաբար դարդաց-
 ման, նրա առաջադիմութեան...

— «Ո՛չ, մենք չենք մեղաւորը, մենք քաղաքա-
 կրթութեան սիրահարներ ենք, մենք առաջադիմու-
 թեան կարապետներ էինք, — աղաղակեցին ինձ այդ
 անշուք խուղերի միջից վեր բարձրացող հայկական
 հին տաճարի երկու կաթուղիկէները, — սակայն մենք
 ստիպւած եղանք կանգ առնել և յանուն մեր սիրած
 գաղափարի՝ մեր արիւնով լալ այս խուղերն ու
 մահւան հովիտը:... Տե՛ս, ոսկորներից են շինւած այն
 բլուրները, իսկ այն լեռան կուրծքը պատառող խոր-
 խորատից՝ արիւնն է միշտ վայր հոսել ջրվէժի
 նման»...

* *

Օրը մթնել էր. վերջալուսի ոսկեգոյն ճառագայթ-
 ները որպէս մի հսկայական հրդեհ հեռու արեւմուտ-
 քում վառւում էին կարմիր գոյնով և մի ահաւոր
 տեսք էին սրբազան այն խորհրդաւոր երկնքին:
 Ստեղծները կամաց-կամաց վար իջան լեռներից, և
 խորհրդաւոր խաւարը սկսեց իր սև վերարկուն տա-
 րածել այդ լուռ տարածութեան և մահւան հովտի
 վերայ: Սիրտս լցեց մի նոր դգացմունքով և ես

մոխրապատ բլրի վերայից, մեն մենակ իմ քայլերս նորից ուղղեցի դէպի մահաւան հովիտը: Եւ հասնելով այն սև աւերակներին, ես այնտեղ լսեցի խեղդող խաւարի լացը, որ հեծեծում էր իր անվերջ արցունքներով: Այստեղ երբեմն-երբեմն գալիս ու կանգ էր առնում աստանդական քամին, աւերակների այդ մշտնջենական այցելուն, և իր կոծն ու վայիւնը խառնելով խեղդող խաւարի սրտաճմլիկ լացի հետ՝ արձակում էր մի թախծալի հառաչ, մի անօրինակ հեծեծանք, և ապա նւաղում էր ու թուլանում ինչպէս մի վշտացած սգաւոր իր գերմարդկային տանջանքների ազդեցութեան տակ: Ես հագիւ էի կարողանում շունչ քաշել, և հառաչանքների մի երկար ու ցաւագար մեղեդի դուրս էր թռչում իմ կրծքից և նւաղում ու մարում էր այդ սգաւոր աւերակների սև պատերի մէջ...

Սէւ գիշեր:

Այնտեղ կարծես բնութիւնը չէր կարող նիրհել... ամեն մի բոյս, ամեն մի մացառ, խոռոչ ու քարեր՝ ձայն էին արձակում խաւարի մէջ և մի տարօրինակ շշուկով վրդովում էին այդ սգաւոր վայրերի քունը: Սև լուսնիւնը մի խորհրդաւոր լեզու ունի, որ մատչելի է միայն նրանց՝ որոնց հոգին ցաւագար է: և սիրտը՝ վշտերի ծով... Իսկ նա՝ այդ անաւոր լուսնիւնը, իրտեղ կարող էր գտնել մի աւելի ցաւագար հոգի և վշտերի ծով դարձած մի սիրտ՝ քան այդ մահաւան հովտում, հայկական այդ կործանւած տաճարների աւերակների մէջ: Շատ բաներ ունին այն-

տեղ իրար ասելու խաւարն ու լուսնիւնը. նրանք մի առանձին սիրով, ուշ գիշերին: գալիս գտնում են իրար այդ աւերակների լուռ պատերի մէջ, և որպէս կարօտած սիրահարներ՝ գաղտագողի թաղնում են այն խոռոչների մէջ, և փոփսում են իրար ականջի ինչ որ տխուր պատմութիւններ հեռ-հեռու դուրսից, անցած ու գնացած ցաւոտ հոգիների անդարման վէրքերից...

Եւ ես որպէս մի գիշերային ուրւական, որ լուռ թափառում է աստղերի ներքև, կանգնած այդ խոռոչների առջև՝ լսում էի գիշերւայ կիսին ականջիս համեող մի անորոշ շշուկ, լսում էի մի ծանր և յուսահատական հառաչ, որ մերթ ընդ մերթ արձակում էր այն անաւոր լուսնիւնը՝ խաւարի պատմութիւնը լսելիս... Մի թաց խոնաւութիւն էր տիրում օդի մէջ, և ինձ թւեց թէ հեծեծող խաւարի արցունքն է դա, որ թրջում է աւերակ տաճարների քարերը:

Ահարեկւած այդ վշտաւոր հոգիների արձակած հառաչանքներից, ես իմ սրտի կոծը միացրի նրանց շշուկների հետ, և այդ վշտաւոր ներդաշնակութեան մէջ ըմբռնեցի սգաւոր հոգիների ամբողջ էութիւնը: Ես այդ ժամանակ գգացի որ իմ հոգին մի աննշան հիւլէ չէ, որ պիտի նւաղի ու կորչի ցաւերի այս անհունութեան մէջ, այլ մի անաւոր շանդ է, որ պիտի փայլատակէ խաւար անեղրութեան խորխորատներում և պիտի պատմէ ինձ նմաններին հոգու ցաւերից, սրտի տանջանքներից, որոնք այնքան վըշ-

տոտ են ու ցաւոտ և որոնք այնքան հասկանալի պիտի լինին այս աւերակների հարազատ զաւակների համար:

Մի սև ու խորհրդաւոր գիշեր էր այն գիշերը, որ իր հսկայական թւերը տարածել էր այդ աւերակների վերայ, նա կարծես կամենում էր որ խոր թաքցնէ բնութեան այդ վշտոտ դաւակի վշտոտ վէրքը, ինչպէս մի հպարտ տառապող, որ իր վէրքը խոր է թաքցնում իր հոգու խորքում՝ չուզենալով որ որևէ մէկը թափանցէ այնտեղ և տեսնի սև տանջանքը: Շրջապատի սև լեռները քարշ էին գցել իրանց գլուխները և խորհում էին ծանր ու հանդիսաւոր: Մութ ու սև քարաժայռերը նման էին արցունքների, որ կախ էին ընկած հսկայ լեռների արտասաւթոր աչքերից: Իսկ այդ մութ ու մռայլի մէջ, այդ համատարած խաւարի ծոցում միմիայն աւերակների շրշունջն էր, որ լսւում էր այդ տառապանքի վայրում և որը գնալով հետզհետէ խեղդում ու քարացնում էր ինձ...

Քամին կամաց կամաց հանդարտեց ու լռեց. ես ուրախացայ, որ այդ յաւիտենական այցելուն կտրեց իր տարօրինակ ողբը. իսկ այն մահւան հովտի վերայ գտնւած քարերն ու մացառները կտրեցին իրանց յուսահատ հեծածանքը, որ լսւում էր քամու շատաչի հետ:

Ես մտեցայ քարաբլուրներին, չոգեցի նրանց առջև, իմ անդոր բազուկներով սեղմեցի նրանց իմ բարբախող սրտին, և սկսեցի ողբալ ու հառաչել ինչ-

պէս մի սղաւոր մայր, որ պինդ սեղմելով կրծքին իր մեռած գաւակի դիակը, չի ուզում, չի կարողանում բաժանել նրանից: Եւ մթութեան մէջ, խաւարի այդ անհիւրասէր ծոցում ես լսեցի իմ սրտի խորին հեծածանքը, որ տարածւում էր այդ սղաւոր պատերի մէջ և նւաղում ու մարում էր այն ընդաւոր հառաչանքների նման, որոնցմով լիքն էր այդ քարացած օդն ու տարածութիւնը:

Իսկ աւերակներն իրանց կործանւած գմբէթներով տեսնում ու լսում էին այս ամենը, և չգիտէին ի՞նչ անել, ի՞նչպէս ամոքել իմ հոգու գերմարդկային վիշտը:

Յանկարծ գիշերային այդ խաղաղ ժամին քամին մի ուժգին թափով շառաչեց և իմ ականջին հասցրեց մի անսովոր դուռում. Դա գետի նւաղած ձայնն էր, որ անցաւ մահւան հովտի միջից: Ո՛ր, ի՞նչպէս տարօրինակ հնչեց իմ ականջին այդ ձայնը. մի սարսուռ անցաւ իմ ամբողջ մարմնով, սիրտս զոդաց ու գալարեց իմ կրծքի մէջ, ինչպէս մի վիրաւոր զոհ, որ իր վերջին ոյժերն է հաւաքում իր վերայ յարձակող թշնամուն գիմադրելու համար:

Գետը նւաղեց, նորից տիրեց նախկին լռութիւնը. բայց այդ դուռումը դեռ չէր հեռանում իմ ականջից, ինչպէս մի վշտահար պատմութիւն, որ հալածական է դարձնում մարդկային սրտի հանգիստը: Եւ սարսափի ու խաւարի փափսոցները, գետի նւաղած գոռումը և սրտի ցաւադար ու վշտոտ բարբախումն ու հառաչը խառնւելով իրար հետ՝ տարան

ինձ հեռաւոր դարերը, ոճիւրներէ՛ր և արեան դարերը... Իսկ այդ ցաւագար ըրպէ՛ին յանկարծ իմ հոգին սկսեց դողալ յաւիտենական զիշերի դառն տաւակուաների առջև... Ինձ թւեց մի ըրպէ՛ որ բնութեան հիմնական օրէնքը կատարեւագործութիւնն ու առաջագիմութիւնը չէ, այլ այնտեղ կայ մի ուրիշ հակադիր ոյժ, որ հակառակ է այս ամենին: Գուցէ այս էր պատճառը՝ որ իմ տառապած հոգին մի ըրպէ՛ սկսեց կասկածել իմ դաւանած գաղափարի ճշմարտութեան մասին, և տեսնելով այդ անգութ ոյժի գործած աւերը, սկսեց տարակուսել ու երբ լալ...

Այդ ժամանակ ես օգնութեան կանչեցի անպատի մարգարէներին, տառապեալ դարերի ընթացքում անցած ու գնացած գաղափարների հպարտ զինւորներին, անց կացայ կախաղանների տակից, տեսայ խարոյկների բոցը, մտայ մութ ու անաւոր բանտերը, որոնք այնքան անթիւ էին ու անհամար և որոնք իրանց հալածական զրութեան մէջ անդամ այնքան վեհ էին ու աստուծային: Եւ այդ ժամին ես զգացի այն առաւելութիւնը, որ կայ հալածւածի տիրահառաչ ու ցաւագար մրմունջների և յղիացած հոգիների դժոխային քրքիջների մէջ... Ո՛ր, ի՞նչ կասկած, որ քրքիջները մարելու են հետզհետէ, իսկ դարերի տէրը մնալու են տխուր ու ցաւագար հառաչները:

Յոյզերն ու խոհերը ինձ տարան դէպի ինքնամոռացութիւն: Տառապող հոգիների համար մի փըր-

կարար սպեղանի է այդ ինքնամոռացութիւնը: Մարդկային հոգին գուցէ ինքն է դուրս քաշել անհունութեան խորքից այդ կարճատև պատրանքը, ինքն է որոնել ու գտել:

Եւ այսօր, հայրենի աւերակների վերաւոր խոռոչների վերայ նստած, առաւօտեան արշալոյսի աղօտ ու տխուր ճառագայթների տակ ես օրհնեցի այդ ինքնամոռացութիւնը: Բայց կենդանութեան այդ ինքնամոռացութիւնը որ զարթնում էր կապուտակ երամեն մի նշոյլ որ զարթնում էր կամ մահւան հովտի մէջ, իմ հոգին լցնում էր նոր յոյդերով, նոր տանջանքներով: Չեն զարթնում ու կենդանանում նրանք, որոնք լուրջ Զեն զարթնում ու կենդանանում են և՛ մեռնող վերջալոյսի, և՛ գեղատեսիլ արշալոյսի հետ:

Իսկ տանջանքի ու յուսահատութեան այդ սոսկալի ըրպէ՛ին մայր աւերակի սեւ ու լուռ բացւած քից իր գլուխը նորից դուրս հանեց լուրթիւնը և խաւարի միջից շնչաց:

— «Տես այս մահաբձանը և կարգն նրա վերայի գրւածը:

Այնտեղ, այն քարակոյտերի անխնամ թափւած քի մէջ ես տեսայ մի մամուռաւոր դամբարան, որի վերայ գրւած էր.

«Աշոտ Ողորմած Թագաւոր Հայոց»:

Ծռնիկ չոքեցի այդ սրբազան աւանդի առաջ և համբուրեցի նրա մամուռաւոր քարերը. իմ աչքերից թափւեցան արտասուքի յորդ կաթիլներ և սիրտս

խեղդւեց հառաչանքների անընդհատ աղմուկից...

«Աշոտ ողորմած»...

Հասկացանք այժմ, թէ ինչի՞ էք դուք աւեր ու
կործանւած, ո՞վ հայրենի աւերակների, և թէ ինչի՞
էք հառաչում ու ողբում այսպէս անվերջ ու անըն-
դհատ:

Յարե՛աւ մնաք:

„Բազմավեպ“ № 2/1906 ք.

ԶԻԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ

ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ

Մենք չունինք մեր անցեալի պատմութիւնը,
մենք շատ քիչ բան գիտենք մեր անցեալ քաղաքա-
կրթական զարգացման մասին. չենք ուսումնասիրել
և չենք ճանաչում մեր յերկիրը և մեր այժմեան սե-
րունդը, որի պապերը 3000 տարուց աւելի է, որ
յաջորդաբար ապրել են այս երկրի վերայ, նման է
մի գաղթական տարրի, որ պատահամբ հանգիստ է
գտել այս բարձրալսնդակի վերայ: Եւ չնայելով որ
մենք այսօր համարուում ենք առաջադէմ և քաղաքա-
կրթւած ազգ, սակայն չունինք այդ պատւին արժա-
նանալու գեթ ամենատարրական գիտելիքները:
Մեր չոր ու ցամաք տարեգրութիւնը իր մի քանի
խոշոր անճշտութիւններով մի մշտական արատ է
մեզ համար. մեր տեղագրութեան հետ մեր անծա-
նօթ լինելը մի մեծ յանցանք է, որ ծանրանում է
ազգային փառքի նախանձախնդիր բոլոր խորհողնե-
րի վերայ:

Հողի ու մոխրի տակն է մեր պատմութիւնը,
պէտք է բաց անել ու կարդալ, պէտք է քրքրել և

ուսումնասիրել այդ պահած դանձերը — ահա այսպէս ասացին ինձ այն հսկայական աւերակների կոյտերը, որ շնորհիւ ժրջան Սաչիկ վարդապետի գտնուեցան Վաղարշապատից չորս վերստ հեռաւորութեան վերայ, Արարատեան դաշտի կենտրոնում:

Շատ էի լսել ու կարդացել այս աւերակների և նրանց լոյս աշխարհ հանողի մասին, և ահա անցեալ տարւոյ օգոստոսի 21-ին, վերջապէս վիճակեց ինձ այցելել այդ հնադարեան սքանչելի յիշատակարանները և դիտելով նրանց միաժամանակ սքանչանալ ու ողբալ, ուրախանալ ու արտասւել:

Արարատեան դաշտի գեղեցիկ առաւօտներից մէկն էր. ջինջ ու մաքուր երկնակամարի վերայ չէր լողում ոչ մի ամպի կտոր. օդի մէջ երբեմն խաղում էր մի բարակ զեփիւռ և մի առանձին հաճոյքով շոյում ու զովացնում էր ճանապարհորդին: Մի հարթ ու գեղեցիկ խճուղու վերայից սլանում էր իմ կառքը, անցնելով էջմիածնի և շրջակայքի սրբազան վայրերի միջից: Վաղարշապատից հազիւ չորս վերստ հեռացած իմ կառքը դուրս եկաւ խճուղուց և դիմեց դէպի հարաւ: Երբեք բուքից յետոյ մենք կանգ առանք տատմական այն մեծ յիշատակարանի առջև, որին անւանում են Զարթնոց եկեղեցի:

Ամենից առաջ իմ աչքին ընկաւ ակիսառն դէմքով մի յաղթանդամ անձնաւորութիւն, որն իր կապոյտ ու անպաճոյճ շապիկով ու գոտիով յիշեցրեց ինձ ուսաց ամենամեծ բարոյագէտ փիլիսոփայ Տալստոյին: Այդ մարդը Սաչիկ վարդապետն էր, որ աշ-

խատեցնում էր մի քանի բանւորներ: Վարդապետը նկատելով ինձ և միւս ճանապարհորդներին շտապեց դէպի իր անշուք խուցը, հագաւ իր վերարկուն և վերադարձաւ մեզ մօտ և սիրալիւր կերպով սեղմելով իմ և միւսների ձեռքերը, յայտնեց իր ով լինելը: Այժմ ես տեսայ իմ առջև կանգնած բաւական խոշոր դիմագծերով հայ հոգեւորականին արեւատո դէմքով, առողջ ու յաղթանդամ մարմնով և դէմքի դիւրեկան արտայայտութեամբ: Ինձ էջմիածնում ասել էին, որ Սաչիկ վարդապետը դեռ իր աքսորավայրումն է և աւերակները մնացել են առանց հրակող ու հովանաւորող ձեռքերի: Սակայն գտնելով նրան այստեղ, ես զգացի մի առանձին գոհունակութիւն և ուրախութիւն, որը չը ծածկեցի նրանից: Հայր Սաչիկը յայտնեց, որ երկու շաբաթ է ինչ վերադարձել է աքսորավայրից ուր տաւն և մէկ երկար ամիսներ, տանջւել է իր հայրենիքի և սիրելի աւերակների կարօտով:

Ապա նա մեզ բարձրացրեց մի փոքրիկ բլրակի վերայ, որի վերայ գտնւում էին նրա պեղումների արդիւնքը — Զարթնոց եկեղեցին և նրան կից նախկին Արտաշատ կամ Արտեմիտ քաղաքի աւերակների մի փոքրիկ մասը: Կանգնելով այդ բարձրութեան վերայ ես ամենից առաջ մի հայեացք քցեցի շրջակայ տարածութեան վերայ: Սքանչելի ու խորհրդաւոր ահաւորան... Հեռուն, դէպի հիւսիս բարձրանում էր գեղեցիկ Արագածը իր երկու սպիտակափառ գագաթներով, դէպի հարաւ կանգնած էր հսկայ Մա-

սիսը, իր կրտսէր եղբօր հետ միասին և որպէս մի գթառաս հայր իր հայեացքն էր սեւեւել այդ շրջակայքի վերայ և լուռ ու մունջ դիտում ու դիտում էր և տեսնում թէ ինչէ՞ր են կատարւում իր աչքերի առջև, ի՞նչ ողբերգական տեսարանների է ականատես լինում ինքը: Դէպի արեւմուտք տարածւում էր Վաղարշապատը, ամբողջովին թաղած ծառերի և բուսականութեան մէջ: Բարձրաբերձ մայրիների արանքից երևում էր էջմիածնի վանքի մեծ կաթողիկէն, որ իր զաւակների նման անօգնական և արիւնոտ իր հայեացքն էր դարձրել դէպի Խաչիկ վարդապետն ու նրա պեղումները, կարծես ասելու, որ զոյշ լինին և չմեղանչեն ճշմարտութեան դէմ. իսկ դէպի արեւելք երկարաձգւում էր դէպի Երևան տանող խճուղին, որ կորչում էր դաշտավայրի հեռուոր ծայրերում: Տեսնելով այս բոլորը այցելուի սրտից կամայ ակամայ թռչում է մի հառաչանք... Ո՛հ, տարօրինակ զուգադիպութիւն: Միթէ այսօր էլ, այս արիւնոտ օրերումն անգամ մեզ դարմանալի պիտի թւի թէ ինչի՞ է աւերել հին հայկական աթոռանիստ չքնաղ Արտաշատը, ինչի՞ է կործանել ու ընկղմել հողի ու մոխրի դանգաժի մէջ, իր տակ թաղելով հազարաւոր սրբութիւններ և պաշտելի յիշատակներ: Անգո՞ւթ ու սև ճակատաքիր, որ այսպէս անողոք կերպով հալածում եւ մեզ դարբերից ի վեր և որպէս մի անմիջ ողջակէզ զոհում եւ մեզ մարդկութեան անբաւ մեղքերի համար: Եւ մինչ դեռ իմ ոտքերի տակ տարածող գեղեցիկ ու սրբատաշ

քարակոյտները դուրս հանելով իրանց գլուխները հողի ու մոխրի տակից լացով ու ողբով պատմում են ինձ մեր արիւնոտ անցեալը, իսկ նոյն այս վայրկեանին իմ շմած ականջներին է հասնում հազարաւոր վիրաւորների, այրւածների, և խողխողւածների վերջին ու ցաւագին հառաչանքները... Չէ՞ որ ես Երևանեան նահանգումն էի, Նախիջևանին մօտ...

Սակայն Խաչիկ վարդապետը չը թողեց ինձ երկար ժամանակ անձնատուր լինել դառն ու անգութ խոհերի: Առանց որեւէ առաջարկութեան նա ինքն սկսեց պատմել իր աւերակների պատմութիւնը: Եւ նա պատմեց երկամբ, ոգևորւած մի խիստ հետաքրքիր պատմութիւն: Նա մի մոլեռանդ քարոզչի նման դիւթում ու հրապուրում էր լսողին և իր բացադուրթիւններն համեմում էր պատմական անթիւ ու անհամար փաստերով: Նա, ցոյց տալով զանազան արձանագրութիւններ, նկարներ և մեծ ու փոքր կերտւածքներ, յիշում էր Խորենացու, Ագաթանգէղոսի, Ներսէս Շինողի, Անանիա Նարեկացու և այլոց պատմութիւններից կտորներ, որոնք վերաբերվում էին այդ արձանագրութիւններին և նկարներին:

Եւ մինչ դեռ Անիի աւերակների մէջ իմ հոգին միշտ զգացել է մի սարսուռ, մի ճնշում ու յուսահատութիւն, մինչ դեռ իմ սիրտը լացել է այնտեղ օդի մէջ տարածւած խուլ և տարօրինակ ողբի ու աղաղակի անորոշ աղմուկների մէջ, և մինչ դեռ նրա հսկայ պարիսպների մէջն անգամ հայութիւնն երևացել է ինձ միշտ խեղճ ու հալածուած, մոլոր

ու անօգնական, սակայն այստեղ, այս մի քանի հասու ու կտոր բեկորների մօտ կանգնած ես ինձ զգում էի գոհ ու հպարտ, հոգիս սուսառնում էր ազատ ու անկասկած, և հայ մարդն երևում էր ինձ այստեղ առանց միատիքական խոհերի, բաձր բռնած գլխով, հպարտ ու անվախ... Եւ երբ խաչիկ վարդապետը շարունակում էր իր հետաքրքիր պատմութիւնը այդ ընդէին իմ սիրտը չէր գալարւում մի անօրինակ ցաւի ու ճնշման ազդեցութեան տակ այլ իմ միտքն էր միայն, որ բազմած երեակայութեան թւերի վերայ անցնում էր դարերի միջից առանց ցաւերի, առանց արտասուքի, մի հաճելի բերկրութեամբ:

Պէտք է տեսնել այս աւերակները, պէտք է անձամբ դգալ այն տպաւորութիւնները, որ թողնում են նրանք հայ մարդու վերայ. պէտք է դիտել այն սրբազան վայրերը, որոնք մօտ երկու հազար տարիներ սուս կանգուն էին և շէն և որոնք այսքան երկար ու ձիգ տարիներ մնացել են հողի ու մոխրի տակ լուռ ու սգաւոր: Եւ ես անցնելով այդ աւերակների վերայից և տեսնելով այն ամենը, ինչ որ գտնւած է մինչև այսօր, առանց մարգարէ լինելու պէտք է գուշակեմ, որ հայկական ապագայ Պոմպէյը ոչ թէ Անիին է լինելու, այլ հողի տակ թափնւած հայկական այս հինաւուրց քաղաքը:

Մէկ մէկից քիչ հեռու հայր խաչիկը ուրով խփում էր գետնին, ուր լսում էր մի զրդիւն. դա ցոյց էր տալիս թէ այդ գետնի տակ գտնւում է մի շէնք,

մի աւերակ: Ընդարձակ տարածութեան վերայ անթիւ անդամ փորձեց հայր խաչիկը իր ուժեղ թափով խփել գետնին և ամեն անգամ լսում էր նոյն խուլ շփնգը, գետնի տակ մնացած սրբազան վայրերի խուլ բողբոջ... Մի ընդարձակ տարածութեան վերայ, որը երկարած գտնւում է Երասխ և Մեծամօր գետերի բարձրավանդակի վերայ, տեղ տեղ երևում են փոքրիկ բլրակներ. խաչիկ վարդապետի ասելով այդ բլրակների տակ թափնւած են հայկական եկեղեցիներ և մահասններ:

Եւ այսպէս բնութիւնը մի քանի դարերի ընթացքում ամենայն խնամքով ծածկել է հողի ու մոխրի թանձր շերտով հայկական այս սրբազան յիշատակարանները, որ մի օր երևան հանէ նրանց և մի լոյս սփռէ մեր անցեալ պատմութեան մի մեծ դարեշրջանի վերայ:

Խաչիկ վարդապետի պեղումների շնորհիւ գտնւած ամենամեծ շէնքը Զւարթնոց եկեղեցու աւերակներն են: Այդ եկեղեցին, որը պատմութեան տակով օժիլ է Ներսէս Շիրոզ կաթողիկոսը 654 թւին, մի հսկայական ճարտարապետական գործ է և յիշեցնում է հրէական սինագոգաները: Մինչև այժմ գոյութիւն ունեցող հայկական եկեղեցիների մէջ նա միակն է որ ունի կլոր ձև, որի բեմը մէջ տեղն է, իսկ աղօթող բազմութեան համար յատկացւած մասը շրջաթող բազմութեան համար յատկացւած մասը շրջապատում է բեմը բոլոր կողմերից*) ևս չեմ կամենում

*) Ման. Այս յղածն արդէն պատրաստ էր, երբ յատնեց որ պրօֆ. Մառը մի այս ձևի եկեղեցի էլ գտել է Անիի մէջ.

այստեղ երկար կանգ առնել տաճարի ճարտարապետական բարձր արժանաւորութիւնների մասին. ինչքան յիշում եմ այս առթիւ յայտնի ճարտարապետ Թորոս Թորոմանեանը մի ընդարձակ յօդւած է գետեղել «Մուրճ» հանդիսի մէջ. սակայն և չեմ կարող չը յիշել որ նա մտքի մի վսեմ թռիչք է, հանճարի արտադրած մի աջող գործ, որը միայն փառք ու պարծանք կարող է հանդիսանալ այն դարեւրջանին ու միջավայրին, որոնց մէջ նա, այդ հսկայական ճարտարապետութիւնը ստացել է իր դոյութիւնը:

Աւերւած եկեղեցու մէջ գտնւած բոլոր մեծ ու փոքր նշանակութիւն ունեցող իրերը հայր Խաչիկը ամենայն խնամքով հաւաքել է մի առանձին տեղ եկեղեցու կշտին և ցոյց է տալիս ամեն մի այցելողի:

Այդտեղ դարւած էին սիւնների բեկորներ, որոնց վերայ տեղ տեղ մնացել է կրեայ կերտւածքը գեղեցիկ և փայլուն գոյնով. Խաչիկ վարդապետը մեզ ցոյց տւեց մի քանի ստորագրութիւններ, որոնք զրել էին իւանց ձեռքերով մի քանի անւանի անձնաւորութիւններ և որոնք զանազան ժամանակներում այցելել էին այդ հիւսուտւոյ տաճարը երբ դեռ կանգուն էր նա: Այդ ստորագրութիւնների մէջ կար յայտնի զօրավաթ Թէոդորոս Ռշտունու և այլոց ձեռագիրները:

Եկեղեցու արեւելեան կողմում գտնւում էր մի մեծ աւաղան, որը կառուցւած է աւելի հին ժամանակներում և ուր ինչպէս երևում է մկրտակ են հա-

տակաւոր հաւատացեալները քրիստոնէական առաջին դարերում:

Եկեղեցու արեւմտեան կողմում հողի տակից դուրս է հանւած մի փոքրիկ մատուռի համարեայ ամբողջ շէնքը, որ Խաչիկ վարդապետի ասելով այն եկեղեցին է, որը կառուցել է Գրիգոր Լուսաւորիչը — այսինքն իսկական էջմիածինը:

Այդ մատուռին կից գտնւում էր մի ուրիշ խորհրդաւոր շէնք, կոապաշտական դարերի հայկական կրակատունը իր բոլոր կազմով:

Խաչիկ վարդապետը ցոյց էր տալիս զանազան դռներ ու անցքեր և բացատրում թէ որտեղից էր դուրս գալիս մեծ քրմապետը, որտեղ էր հաւաքւում աղօթող ամբոխը և որտեղից էին յայտնւում ժողովրդին Արամաղղի երկնային պատգամները: Վառւած վրդին ցոյց էր տալիս, թէ իրօք, երբ ու սեպցած քարերը ցոյց էին տալիս, թէ իրօք, երբ կար, շատ երկար ժամանակ վառել է հուրը, մեր անցած գնացած նախահայրերի այդ ողորմելի տառւածը:

Կրակատան չորս պատերի մէջ, քարեայ հնոցների առջև իմ հողին զգաց մի սարսուռ, մի արտասովոր դող: Անցեալի հաղարաւոր պատկերներ, պայծառ ու աղօտ գոյներով եկան ու անցան իմ յիշածառ ու աղօտ գոյներով եկան ու անցան իմ անդութեան առջևից: Շատ մութ կետէր ունի մեր անցեալի պատմութիւնը, ահա այդ մութ կետերն են որ այնքան յոյզեր և թռիչքներ են զարթեցնում և որազոյ հողիների մէջ և աւելի խորհրդաւոր ու հետաքրքիր դարձնում գէպքերն ու իրերը... Եւ այժմ

ճակատագրի մի անսպասելի խաղով հողի և մոխրի կոյտերի տակից դուրս հանուած այդ աւերակ սրբա-
վայրը ինձ աւելի շատ բաներ էր ասում, քան տեղ
էր ինձ մինչև այդ օրը մի շարք էլատիկ պատմադիր-
ների հատորների շարքը:

Հայր Սաչիկը հաւատացնում էր ինձ, որ Գրի-
գոր Լուսաւորչին վերադրած մատուռի կշտին է
գտնուում նաև նրա բնակարանը և թէ ինքը շուտով
պիտի սկսէ կատարել նրա օղորմաները:

Կրօնատան և մատուռի արեւմտեան կողմում
դրնուում է մի կործանուած ասարանքի հակայական
շէնքի գեղեցիկ աւերակները, որոնց մէջ իբրև գլուխ
գործոց բարձրանում է մի սիւնապարզ դահլիճի պա-
տերի առաջին շարքերի ու սիւնների սրբատաշ քա-
րերը, դրած պատեանդանների վերայ: Դահլիճին
կից երևում է այն տեղը, ուր բարձրացել է սրտ-
զամախօսը յայտարարելու ժողովրդին կամ միա-
պեանների կամքը և կամ կրօնական խրատներն ու
քարոզը. սակայն յայտնի չէ, թէ այդ սքանչելի շի-
նութիւնները մի արքայական ապարանքի մնացորդ-
ներ են, թէ հայոց կաթողիկոսների մի գեղեցիկ
գիւանատունը: Եւ ապա մի շարք մեծ ու փոքր շի-
նութիւնների աւերակներ շրջապատում են այդ գե-
ղեցիկ կոթողները և ցոյց տալիս ու պարզաբանում
անցած դարերի նիստ ու կացի վերաբերեալ շատ ու
շատ տեղեկութիւններ:

Հայր Սաչիկը եկեղեցու աւերակները արեւմտեան
կողմում շինել էր մի ժամանակաւոր մուգէյ, ուր

հաւաքել էր ամենայն խնամքով ժողոված իրերն ու
առարկաները և դարսել էր ապակէ փեղկեր ունեցող
պահարանների մէջ: Այդ իրերի մէջ աչքի էր ընկ-
նում մի մեծ և գեղեցիկ կարաս, մնացած ներսէս
Շինող կաթողիկոսի ժամանակներից, մեծ ու փոքր
յաղճապակեայ ու կաւէ անօթներ, մի կտոր հաստ և
կանաչաւուն ապակի հալցրած փայտէ շրջանակի
մէջ և այլ հազար ու մի նշանաւոր իրեր:

Այս ամենը ցոյց տալուց յետոյ Սաչիկ վարդա-
պետը դառնութեամբ նկատեց, որ իր բացակայու-
թեան ժամանակ էջմիածնի վանքի միաբանութիւ-
նը շատ անփոյթ կերպով է վերաբերւել դէպի այդ
թանկագին յիշատակարանները և մինչև իսկ կամե-
ցիկ են ոչնչացնել ու աւերել ամեն բան:

Սայտառակ իրողութիւն... հերիք չէ, որ այդ
ձրիակերների խումբը առանձնացած փարթում խը-
ցերի մէջ չի ուզում և չի կամենում հետաքրքրւել
արտաքին աշխարհով, չի ուզում որևէ բանով պի-
տանի նառնալ ընդհանուրին և բացի այս, նրանք
իրանց հոգու ամբողջ թոյնն են թափում նրա վերայ,
որը համարձակութիւն ունեցաւ նոր մտքի առաջին
խօսքն ասել: Միթէ սա բարոյական անկման և մը-
տաւոր սնանկութեան միակ ապացոյցը չէ...

Սակայն անհուն դարերից ի վեր ոչ մի կիրք և
ոչ մի թոյն չէ կարողացել մահան ու ոչնչութեան
ենթարկել այն սրբազան դադափարները, որոնց քա-
րողիչներն ու մարգարէներն ունեցել են իրենց հեռ-
ոգևորութեան ու ճշմարտութեան դեղթափը, Սորե-

նացու ոսկորների կտորները գուցէ այսօր էլ հին Արտաշատ քաղաքի պարիսպների տակից հոսող Քասաղ գետի աւազների մէջ դեռ ևս մնում են քարացած, սակայն նրա սրբազան աճիւնը ջուրը թափող դատարկապորտների թոյնն ու մաղձը՝ մի մաղի չափ անգամ չէ կարողացել նսեմացնել մեծ մարդու բարոյական մեծ պատկերը:

Ի վերջոյ Զւարթնոց եկեղեցու աւերակների կշտին կանգնեցրած էր ժեռ քարի վերայ գրած խալտիական այն արձանագրութիւնը, որը կարգացել է պ. Կ. Բասմաջեանը և որի մի քանի տողերի մէջ ամփոփւում է այդ անհետք կորած ազգի մի հետաքրքիր և անյայտացած պատմութիւնը:

Այս ամենը ցոյց տալուց յետոյ հայր Նաչիկը ցոյց տւեց նաև իր աշխատանքի մի այլ արդիւնքը: Այժմեանից իսկ կամենալով զարգարել իր առանց այն էլ զարդարուն աւերակների քաղաքը, նա այդ աւերակներին կից դաշտավայրի մի ընդարձակ մասի վերայ տնկել է դանազան պտղատու ծառեր, շինել է մարգեր և նրանց միջից անցկացրել է մի առւակ, որը կտրելով այդ ընդարձակ տարածութիւնը՝ աջ ու ձախ ուղղում է բերրի դաշտը:

Կէս օրւան արևն սկսում էր այրել ինձ. ես զգացի որ շատ յոգնեցի և յոգնեցրի Նաչիկ վարդապետին, ուստի շտապեցի նրան տալ իմ հրաժեշտի ծղջոյնը և մի անգամ էլ անցնելով Անահտի և Ապողոսեան մեհաններն իրանց տակը թաքցնող աւերակնե-

րի վերայից դո՛հ և ուրախ հեռացայ դէպի էջմիածին:

„Ընկեր“ № 26|1906

ՄԷԿ ՕՐ ԱՆԻՈՒՄ

Մէկ անգամ էլ մեզ վիճակեց տեսնել Բագրատունեաց չքնաղ մայրաքաղաքի հինաւորաց աւերակները, մի անգամ էլ մեզ վիճակեց տեսնել արեւելքի այդ փառապանծ թագուհուն, որի գովքն ու հմայքը օր-օրի վրայ բազմացնում է իր սիրահարներին թիւը:

Գուցէ հարիւր ու մի երրորդ անգամ մեզ վիճակեց նորից տեսնել Անին և ինչպէս մի այրուող սիրահար նորից զգալ իր բազուկների մէջ իր գեղանի սիրուհու սրտի բաբախն ու մարմնի ջերմութիւնը և նորից հմայել նրա սիրոյ անուշ տանջանքներով:

Այսպէս է Անին բոլոր նրանց համար, որոնք կարող են հասկանալ նրա փառապանծութիւնը, նրա վեհութիւնը, նրա հմայքը...

Այսպէս է Անին այն բոլորի համար, որոնք չեն հրապուրւած իրենց սիրուհու լոկ արտաքին տեսքով, այլ սիրում են նրանց հոգին, ներքինը, էականը, ինչ որ ծածկւած է մարդկային տեսողութիւնից ու ինչ որ մատչելի է որոնող ու փնտրող հոգու աչքերին...

Սակայն շնորհիւ այն հանգամանքի, որ մենք

այս անգամ միացել էինք մի բոլորովին կենսուրախ և օտար ընկերութիւն հետ, այս անգամ մենք չըզգացինք մեր գեղատեսիլ սիրուհու այցի ամբողջ քաբցրութիւնն ու վեհութիւնը և մեր հոգին չզղաց նախկին տարիներին որոտումները, որոնց այնքան խոր ու յախուռն մենք երգել ու եղբացել ենք իր ժամանակին:

Յուլիսեան պարզ ու տօթ օրերից մէկն էր, երբ մեր ընկերութիւնը, առաւօտեան վաղ, քաջարի տաճկահայ Խաչօի անդրձրհեղեղեան ձևի մակոյկով անցաւ Ախուրեանի աջ ափից դէպի ձախը, և հե ի հե բարձրացաւ դէպի վեր, դէպի կրանելի աւերակները...

Անին դատարկ չէր. նրա ընակչութեան մեծ մասը քաղաքում էր. բացակայ էր միայն նրա բնակիչների մէկ քառորդ մասը:

Ո՞ւր էր գնացել այդ մասը, այդ առթիւ մենք կըխօսենք քիչ յետոյ. բայց ամենից առաջ ընթերցողը պիտի գիտենայ մի բան, մի տարօրինակ հակադիպութիւն. այն, որ մինչգեռ միւս քաղաքների բնակչութիւնը հեռանում է իրենց մշտական բնակավայրերից ամարային ամիսներին, գաղթելով այս ու այն ամարանոցները, այս կրանելի քաղաքում բնակչութիւնը հեռանում է ձմեռը և հաւաքւում է բացառապէս ամառը, գարնանային շոք ամիսներին:

Եւ ահա շնորհիւ այս հանգամանքի, մենք Անիում գտանք նրա բնակչութեան մեծ մասը, ինչպէս ասացինք քիչ առաջ:

Սակայն ուղքեր են Անիի բնակիչներն և ի՞նչ բնակչութեան մասին է մեր խօսքը:

Քանի երրորդ տարին է արդէն, որ Անին ունի իր բնակչութիւնը: Հոյակապ քաղաքի բնակիչների թիւն առաջժամ չորս է... չորս հոգի բնակիչներ, որ չորս հարիւր հազարների է հաւասար...

Այո, Անիի մշտական բնակիչներ կոչւելու քաղաքացիական իրաւունքը վաղուց են ձեռք բերել պրոֆեսսոր Ն. Մառը, ճարտարապետ Թորոս Թորոմանեանը, դերասան Վրոյրը և Միքայէլ վարդապետը: Եւ Անին, առանց այդ անձնաւորութիւնների և դատարկ է և ամայի:

Նրանցից ամեն մէկն իր դերն ունի աւերակ քաղաքում, ամեն մէկն ունի իր կոչումն ու պաշտօնը: Եւ խիստ է զգալի դառնում, երբ որոնող ու սովոր աչքը նրանցից մէկն ու մէկին չի գտնում այնտեղ:

Իսկ այս անգամ Անիում մենք չգտանք նրա բնակիչների խոշորագոյններից մէկին—պ. Թ. Թորոմանեանին, աւերակների այդ մոլեռանդ ու սիրաբորբոք սիրահարին, որոնց սիրով ու հմայքով այնքան տանջւել ու երգել է նա անցեալներում:

Անիում չգիտէին նրա չգալու պատճառը, բայց ամեն մի քարի կտոր և ամեն մի հողակոյտ յիշեցնում էր իր սիրելի տարփաւորին, որի հետ իրենք խօսել են այնքան անգամ ընտանի ու հարազատ լեզուով, և որի անբիծ հոգուն, այնքան անգամ ներ-

շնչել են անյեղալ կեանքի բարոյական մեծութիւնն ու վեհութիւնը:

Ինչի՞ Անիում չէր պ, Թորոմանեանը. պուցէ տաղանդաւոր ճարտարապետը հակառակ իր կամքին ու ցանկութեանն է հեռացել երանելի աւերակներից: Բայց, չէ՞ որ առանց նրանց, առանց այդ սքանչելի աւերակներին նրա օրերը պիտի անցնէին խիստ անմխիթար: Չէ՞ որ լոյսի սիրահար այդ թիթեռի համար Անին այն կրակն էր, որի շուրջը պիտի թռթռար նա առանց հանգստանալու, մինչև իր թևերի այրելը...

Գուցէ այս մասին մեզ կստատասիանէ ինքը. պ. ճարտարապետը... Իսկ այս ամենի մէջ միակ փաստն այն է, որ Անիում չկար նա, որը պուցէ ամենից շատ, և ամենից յախուռն սիրով սիրում է այդ աւերակները և նրանց կառուցանող անցած ու գնացած սերունդների յիշատակը:

Երեկոյ էր երբ մենք մնաս ըարե ասացինք հայրենի աւերակներին:

Այդ ժամանակ կանգնած հայրենի բարձրունքների վերայ ես տեսայ թէ ինչպէս արևի վերջին ճառագայթները մէկիկ-մէկիկ մարեցան երկնակամարի վերայ, դալկացան վերջալուսի վառ բոցերը և վարդագոյն ամպերը հալեցան երկնքի անծայր տալաժութեան մէջ:

Ո՛ր, ի՞նչ հրաշալի էր հայրենի երկինքը... Ես սկսեցի թափառել այդ գեղատեսիլ բարձունքների վերայ ինչպէս լեռնային մի փերի, որ ցերեկ ու գիշեր, ամեն մի բոյսի տակից, ամեն մի խոռոչից ու

քարանձաւից ձայն է տալիս ու կանչում է իր գեղատեսիլ սիրուհուն, — յաւիտեան չքնաղ ու գեղեցիկ մայր բնութեանը...

Արեւելքից մի մեղմ ու բարակ քամի անցնում էր ճոխ բուսականութեամբ ծածկւած լեռների վերայից և արձակում էր մի մեղմ սոսափիւն, մի անուշ մրմունջ ու հառաչ: Նա սահում ու անցնում էր այդ լուռ ու անդորր տարածութեան վերայից ինչպէս մի սիրային երգի բէկբէկւած մրմունջներ, որոնք իրանց ցաւոտ ելեէջների մէջ այնքան խոր տանջանքներ ու վշտեր են ամփոփում:

Ես դէմքս դարձրի դէպի այդ զով քամին, դէպի այդ յաւիտեանական աստանդականը, այդ սրգաւոր ողբերգուն, որի ցաւին չկայ վերջ, չկայ վաղճան:

Խոր շնչեցի լեռնային մաքուր օդը, այն օդը, որը չէր ապականւած կրքերի թոյներից, ատելութեան, չարութեան ու նախանձի սև մրուրից...

Եւ ինչպէս քաղցր էր այն լեռնային քամու անուշ շոյումը, նրա ցուրտ համրոյրն ու գգւանքները, որոնք զովացնելով ինձ, հեռու վանեցին իմ սրտից ցաւոտ ու մռայլ մտքերը:

Վաղուց է, որ իմ ճակատի վերայից չես անցել իմ զով քամի, շնչացի ես, դժուար, որ աւերակների մշտական այցելուն ես, ծաղիկների սիրահարը, ամպերի խորհրդատուն և աստղերի սրտակիցը... Եւ ինչպէս ես հասկանում եմ քո լեզուն իմ բաղդակից աստանդական, ես որ լսել եմ քո հառաչանքը խոր

ձորերի քարանձաւներում քո լացը՝ հայրենի աւերակների սև խոռոչների մէջ և քեզ նման հպարտ սաւառնիկ եմ հայրենի բարձրաբերձ լեռների գագաթների վերայ և սիրոյ ու տանջանքի մեծ երգն ենք հնչեցրել այնտեղ...

Երկնքի վերայ հալեցան արևի վերջին շողքերը և մութը սկսեց կամաց-կամաց իր սև վերարկուն տարածել երկրի վերայ:

Այդ ժամանակ քամին սկսեց անցնել աւելի ուժգին, նրա սառն շնչի մէջ եւ լսեցի մի արտագին հեղեղանք, մի անօրինակ զանգատ, որ նա սովոր հեղեղանք, մի անօրինակ լեռներին ու բլուրներին իմ գիտէ, որքան դարերից ի վեր... իսկ այն քամու վիշտն հասկանալու համար պէտք էր նրա շրջապատի ցաւն իմանալ, այդ խաղաղ ու լռիկ վայրի մեծ ցաւը...

Այնտեղ, մի չոր ու ամայի բլրի լանջի վերայ հանգչում էր հայ գիւղը իր խղճուկ ու ողորմելի խուղերով, որոնք իրանց աղքատիկ դրութեամբ մեղ յիշեցնում էին նախնական դարերը և քաղաքակրթութիւնից ու գիտութիւնից զուրկ մարդուն:

Ծիշտ այս օրինակ գիւղեր էր տեսել յոյն պատմաբան Քսէնոֆոնտը հայկական աշխարհում, մօտ երկու հազար տարի սրանից առաջ:

Եւ հայ մարդը, քսան երկար ու ձիգ դարերի ընթացքում չէ առաջադիմել և չէ ընթացել ժամանակի հետ դէպի առաջ, Ի՞նչ սոսկալի ճակատագիր: Սակայն ինչո՞ւ...

Նա, ով ուզում է լսել այս հարցի պատասխանը, նա թող իր հայեացքը դարձնէ գէպի հիւսիս, գէպի այն սգաւոր աւերակները, որոնք գիշերային ուրաւ-կաններին նման կանգնած են խոհուն ու գլխակոր...

Դարերի ընթացքում, անծայր աշխարհի խորքերում գնացին ու կորան այն փառահեղ քաղաքի քաղաքակրթութեանն ու լոյսը: Նրանց յետեից այդ վայրերում հանդաւրկեանքը և այդ փառահեղ աւերակների կշտին առաջ եկաւ մի նորը իր նախնական դրութեամբ: Երկրի տէրերը հաղիւ էին ծաղկել ու բարձրացել քաղաքակրթութեան առաջին աստիճանները, երբ վրայ հասան նոր աւերներ, նոր կործանարար պատուհասներ: Ու այսպէս անվերջ:

Եւ այն ժամանակ, երբ ես պատկերացում էի իմ առջև անցած ու գնացած ժամանակների կեանքը, երբ իմ երեակայութեան ամբողջ թափով խորասուզում էի դարերի խորքը և ըմբռնում էի անցած կեանքի քաղաքակրթական մեծութիւնը, յանկարծ իմ ախանջին հասաւ գիւղի արեւելեան կողմում գտնւած բլրի գագաթից մի մեղմ ու անուշ մրմունջ, որն ընդհատում էր մերթ ընդ մերթ քամու հակառակ հոսանքների հետ:

Երբ քամին սկսեց անցնել աւելի ուժգին և ձայներն սկսեցին հնչել ու հասնել ինձ աւելի որոշ ու երկար, ես լսեցի հայ գեղջկուհիների երգը, որ հեռաւոր բլրի գագաթից քամին բերում ու հասցնում էր ինձ:

Ո՛ր, ինչքան մեղամաղձոտ և տխուր էին այդ մրմունջները, տխուր ինչպէս այդ ժողովրդի ճակատագիրը, մեղամաղձոտ, ինչպէս այն աւերակ քաղաքի մէջ հեկեկող քամին:

Ի՞նչ մի առանձին վեհութիւն կար այդ գեղջկական մրմունջների մէջ, որ այդքան ուժգին կերպով գերեց ու համակեց իմ ամբողջ էութիւնը:

Ինչի՞ համար ես այդ վայրկեանին թողի անցեալի խոհերը, մոռացայ թափառիկ քամիների հեծեծանքը և վերջալոյսի ճառագայթների երերուն ցոլքերը, որոնք այնքան յոյզեր ու յիշողութիւններ ունէին զարթեցնելու իմ հոգու մէջ...

Հայրենի բարձունքների վերայ իմ հարազատ ժողովրդի երգն էի լսում ես, անպաճոյճ ու մեղամաղձոտ երգը, որի ամեն մի ելեէջի մէջ մի խոր թախիծ, և վշտի հեկեկանք կար թագնւած:

Երկար դարեր է ապրել այդ ժողովուրդը այս բարձունքների վերայ և սակայն նա միշտ ու ամեն ժամանակ այլպէս տխուր ու մեղամաղձոտ է երգել, այդպիսի դառն հեծեծանքներ է արձակել...

Անողորմ ճակատագիր, ինչի՞ դու այդքան անգութ ու չար էիր գէպի այս խեղճ ժողովուրդը, և ինչի՞ դու սրան դարձրիր դարերի անբաւ մեղքերի քառութեան ողջակէզը...

Դարերի ընթացքում իմ հարազատ ժողովրդի գլխին թափւած ոճիրների սև թոյնը այսօր էլ դեռ

ևս ժանգոտած է պահում նրա որոնող սիրտը և յոյզ-
զերով լի հոգին...

Եւ նրբ պիտի մաքրւի այդ սև ժանդը...

Ո՞վ գիտէ... *)

«Սուրմանդակ» № 380 | 1911 թ.

*) Այս յօդածը տպագրւում է փոքրիկ յաւելում-
ներով: Գ. Մ.

Յ Ա Ն Կ

Ե Ր Ե Մ.

Աւեր յիւների մէջ	5
«Աշոտ Ողորմած Թագաւոր Հայոց»	24
Զարթոյց եկեղեցին և Արտաշատի աւերակները	39
Մէկ օր Անիում	52

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0350698

ՄԵՐ ՏՊԵՂՐԸ ԸԺԹԸՏՈՒԹԻՆՆԵՐԸ.

1. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՆՆԵՐ Ա	25 հ.
2. ՎՇՏԻ ԱՂՅԻՒՐԻՃ (միջիատիւր հր.)	5 :
3. ՏԻԶԲՈՒԻ ԿԱԼԱՆԱՒՈՐԸ	15 »
4. ՍՐՏԻ ՎԵՐԲԵՐԸ	10 »
5. ՄԱՄԻԿՐԵԱՆ ԱՌԻԻԾԸ	20 »
6. ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ	20 »

Վաճառում է Թիֆլիսի և զաւառական քաղաք-
ների գրաՎաճառանոցներում և Ազգայնագրապօլ հե-
ղինակի մօտ:

